

DRAGO VIĐOVIĆ

Povik u pismu 16/VIII

NOM BEOGRAD

telefon: stan 699-972
kanc. 321-433

x 9

PEOREO 2
SHANOVA 60

Moja sjećanja na Radovana Vulina

Po svemu izgleda da sam s Radovanom proveo četiri godine u Prosvjetinom djačkom domu u Bos. Gradišci u vrijeme dok smo bili djaci tadašnje niže gimnazije, 1932-36, bez događaja koji bi ostali u trajnijem sjećanju.

to je lako razumjeti, jer smo svi mi, koji smo u školu došli iz malih mjesta u okolini Gradiške, imali mnogo veće probleme s prilagođavanjem na novu sredinu, nego djaci iz samog gradića. Osim toga, to je u životu čovjeka najbližnji period u kome se on nalazi u toku razvoja od djeteta do omladinca.

mi smo u Gradišku stizali sa strahom od novoga, od škole, od života van kuće i porodice. Bilo je teško za 12-godišnjake započeti i izdržati takav život. I u školi i u djačkom domu, taj život je donosio mnogo novosti koje su bile korisne, ali nisu uvijek bile dobrodošle.

U selima, odakle smo došli, živjelo se bez onih pogodnosti modernog života koje današnji čovjek prima kao normalni sadržaj svijeta oko nas. Mi tada naprosto nismo znali za korišćenje električne struje za osvjjetljavanje, nismo znali šta je to vodovodna instalacija u kući i još neke stvari, kao kupatila s toplom vodom i drugo. U djačkom domu to je postalo nešto što se normalno koristi, ali je samo upoznavanje s tim stvarima bila mala ili sitna trauma gotovo za svakog od nas.

Još veću poteškoću predstavljalo je prilagođavanje na režim dana u samom domu. Sve je bilo podvrgnuto disciplini koja je počinjala oko 6 sati ujutro sa zvonom i završavala s njim ili bez njega oko 10 sati navečer. Po satu, koji je

za mnoge od nas bio nešto novo za orijentaciju u vremenu, ustajalo se, spremalo krevete vojničkog tipa sa slamaricama, doručkovalo, išlo u školu, dolazilo iz škole, ručalo, malo odmaralo, učilo, večeralo, učilo, nedjeljno jedamput kupalo i, najзад, išlo na spavanje. Oprema i ishrana bili su vrlo skromni i život bezbjedjen samo s onim osnovnim.

U školi je bilo mnogo dodatnih stvari koje je trebalo preživjeti i privići se na njih. Obuka u školi bila je solidna, ta niža gimnazija s rangom današnja četiri viša razreda osmogodišnje škole, imala je u jednom periodu i do tri profesora s doktorskim naslovom, a svi su bili dobro školovani i većinom iskusni predavači. U toj skromnoj tamnoj zgradi učili smo osnove nekoliko nauka, jezike, higijenu, pjevanje, religiju i druge stvari. Sve je to bilo teško i samo po sebi, jer se učilo dosta gradiva, a profesori i inspektori bili uporni u kontroli uspjeha svakog djaka. Za nas je dalja teškoća bila u tome što se radilo o stvarima nekog vrlo udaljenog područja kojeg su se teško spajale i s našim dotadašnjim školovanjem i sa životom u svijetu iz koga smo stigli.

Najзад, treći naš izvor znanja bila je sama varošica u koju su nas puštali približno jedamput nedjeljno, s njenim radnjama, trgovinama, okolinom punom nasipa i velikih voda u jesen. Za većinu nas to je do danas ostalo najveći grad s kojim smo se sreli u životu, sa dosta čvrstih kuća, nekih i na sprat, sa prodavačicama na pijaci, sa seoskim kolima i konjima, kojima se gradić punio svakog pazarnog dana, četvrtka.

Još je veća gužva nastajala za nas djake nedjeljom, kad se obavezno išlo u crkvu, ali je to bila i prilika da vidimo posjetioce crkve iz grada i okoline, kao i svu onu masu nedredjenog svijeta koja u nedjeljne dane ima običaj da kola po gradiću. Glavna godišnja prilika da se upozna još širi svijet bila je u vrijeme trodnevnog vašara u septembru. Neobični ljudi i životinje, čudne vještine, karuseli, mnogo seoskih kola s udavačama i momcima, spreminim za tuču da bi nešto sebi pokazali, mnogo kora lubenica i polukorišćenog šljivovog ploda svuda po travi.

Iako smo se svuda morali učiti. U domu su nas učili vaspitati i stariji djaci ne baš s mnogo oklijevanja i uz primjenu fizičkog podsticanja. Učili smo se nekom redu koji je bio surov, ali ne nepravedan. U školi smo uz dosta stroge metode učili znanje koje nam se nudilo i tu je prinuda bila jedno od sredstava. U gradu smo se naučili da oni koji ne paze na svoje ponašanje i ulaze u sukobe mogu slabo da prodju. Uostalom, u cijelom društvu prinuda je bila vidna na svakom koraku, često u svome fizičkom obliku. To je bilo slučaj posebno sa seljcima koje su nerijetko varali, a nekad im se samo izrugivali. Žandar je bio stub društvenog reda i ništa se nije smjelo govoriti protiv kralja i političara, pa i protiv svakog drugog ko je jači od tebe.

Mi iz sela podnosili smo ovaj red stvari nekako ozbiljnije i temeljitije. Nas su i bili poslaži da učimo da ne bismo živjeli kao naši u selima i za nas je to bio jedini put da se izbavimo najgorih strana seoskog života, njegove bijede, neznanja, bespravlja i tuge. Iako smo bili djeca, vidjeli smo da se u selu teško živi, tim više što je vrijeme o kome govorim padalo u period velike ekonomske krize, koja je razorila i one manje ostatke prosperiteta na selu.

U to vrijeme velike skupoće i eskuđice, nezaposlenosti i nepismenosti slabo su u zemlji živjeli svi osim političkih i ekonomskih vrhova u kojima se najviše natezalo oko podjele pogodnih mjesta i liferacija, položaja s dobrom platom. U zemlji je vladalo i društveno mrtvilo zbog vojne diktature kralja Aleksandra, koji je ubijen 1934.

Do nas je sve ovo dopiralo kroz svakodnevne poteškoće oko nabavki stvari za školu, odjeće i obuće i kakvog-takvog preživljavanja do nekog slijedećeg termina. Iako se radilo o nekoliko desetaka dinara, njih nisu naprosto imali naši roditelji i mnogi od nas išli su u školu bez osnovne opreme, ponekad i bez olovke. Ipak, pošto smo bili djeca, mi nismo mogli shvatati stvari kao stariji, pa smo bili sretni svakog trenutka kad nas nisu prisiljavali da radimo nešto što ne volimo, davljavali nam da idemo u šetnje pored Save, njenog dugog keja, da hodamo po gradu, igramo se lopte na poljani Urije na južnom ulazu u grad. Nismo primjećivali ni kakve organizovane borbe protiv postojećeg stanja, jer se o tome u novinama malo pisalo, novine smo i inače malo čitali, a osim toga o takvim stvarima se nije smjelo bez rizika ni govoriti, a kamoli saučestvovati s pogodjenim ljudima. Nas je u nekom pravcu dovođenja u pitanje ustaljenog poretka, na radjanje sumnji u njegovu smislonost i pravednost, navodilo ono što smo učili u školi, sukobi između saznanja o dubokoj provaliji između svijeta iz koga smo došli i onoga o kome su nam kazivale knjige, pa i sam gradić. Znanje je u našem slučaju bilo naše početno upoznavanje sa svijetom problema i promjena.

Ipak, do nekih dubljih doživljavanja tragičnosti svijeta u kome smo živjeli nije moglo ni da dođe, sve je doživljavano najviše individualno. Tek krajem obuke u Bos. Gradišci zalutao je u našu sredinu u djački dom tekst Vase Pelagića protiv religije, koje se zvao Umovanje zdravoga razuma.

Mi smo tada bili djaci u zadnjem, četvrtom, razredu i nama se svi-
djao način razmišljanja Pelagića. U to vrijeme čovjek je postajao
revolucionar tako što je prvo " raskrštavao" s religijom i nije
posebno čudno što smo i mi tako počeli. Mi, to ovdje znači neki
od nas, jer je Pelagić tada bio zabranjen. Završili smo vrijeme
školovanja u Gradišci 1936 i do toga vremena bili smo naučili
da jedni žive suviše dobro, da je drugih koji žive slabo mnogo
više, da taj poredak nije sasvim sigurno zagarantovan ni s neba
i da se u selu živi u posebno surovim uslovima. To je bio poče-
tak naših univerziteta i našeg rasipanja u svijet koje će se
završiti za mnoge već za koju godinu po bojištima Jugoslavije.

II

Kad smo se našli nas nekoliko gradiških djaka u Banjaluci u je-
sen 1936, i više mojih vršnjaka sreo sam u učiteljskoj školi. Bio
je među njima i Radovan. Škola je bila smještena u novoj zgradi;
i ona i internat za djake bili su moderniji i daleko pogodniji
nego naš dom i škola u Gradišci. Profesori su
bili dobro formirani i, osim nekoliko izuzetaka, dobri i kao
ljudi.

Banjaluka je za to vrijeme predstavljala grad od blizu
40 hiljada ljudi, nešto rijetko u to doba. Njen središni dio bio
je moderno urbanistički riješen, s asfaltiranim ulicama i alejama
kestenova, novim i starim zgradama, dobro komponovanim i s posebno
uredjenim novim centrom sa zgradama banovine, pozorištem i čak
parkom. Govorilo se da je za to bio zaslužan
već tada bivši ban Vrhanske banovine, general Svetislav Milosavlje-

vić. Bio je jedan od rijetkih monarhista koji je savjetovao kralja Aleksandra da rastjera ^{skupljene} lopove oko prijestola i zbog toga je proganjan u penziju.

Banjaluka je imala više srednjih škola, a i dosta studenata, ^{arani} pa je bilo i više uslova za druženje i uzajamni uticaj među mladim ljudima. Osim pozorišta, u njoj je djelovalo više biblioteka, bilo je više uslova i za sport.

U samoj školi obuka je sadržavala i naučne predmete i vještine, što je davalo više prilike za učenje i zadovoljavanje pojedinih interesovanja. Upravo je Radovan bio pokretač polazjenja tečaja iz stenografije u kome je bio toliko uspješan da se stenografijom redovno služio. Na sličan način počelo je učešće nas nekoliko i u modelarskom tečaju banjalučkog Aerokluba, koji se trebao produžiti i u tečaj bezmotornog jedrenja-jedriličarstva. Radovan je ovdje bio opet jedan od interesenata, dok su se drugi više isticali čitanjem i učenjem stranih jezika.

Upravo je čitanje bilo obilježje ozbiljnijih među nama. Tako je Radovan s nekoliko nas ostalih spadao među najbolje učenike u školi, čitanje nije imalo školski cilj. Mi smo bili žedni saznanja o gotovo svemu, pa smo čitali djela iz književnosti, nauke, umjetnosti i niza drugih područja. Upoznali smo tako najvećim dijelom kroz čitanje našu književnost, kao i mnogo prevodne. Na nas je najviše uticala u to vrijeme tzv. socijalna literatura, koja se bavila problemima društvenih odnosa i revolucije. Poznivali smo dosta rusku književnost, čak i dio najbolje sovjetske literature, koja je nastala u prvoj deceniji iza Oktobra. Upoznali smo naprednu njemačku literaturu iz perioda poslije prvog svjetskog rata, mnogo antiratne literature, te naprosto literature drugih zemalja: Italije, Poljske, francuske i dr. Naše druženje s literaturom pomoglo nam je da shvatimo bo-

lje one strane života koji se kroz lično iskustvo sporije spoznavaju.

Njemačka napredna literatura prije hitlerovskog dolaska na vlast pomogla nam je i u struci, jer je tada bio u jednom zagrebačkom progresivnom izdanju objavljen niz pedagoških djela pisaca s njemačke ljevice.

Razumije se, ovdje se radi o prevodnoj literaturi iako su neki od nas bili u stanju da koriste literaturu i na kome stranom jeziku. Ukratko, čitalo se mnogo, diskutovalo, izabiralo uzore, prepiralo. Neki su počeli i sami da sastavljaju stihove, mada se kasnije pokazalo da je jedino Radovan imao i smisla za takve stvari.

Tako smo u prve dvije-tri godine u Banjaluci uspjeli da se akomodiramo i da dosta toga naučimo o svijetu neposredno oko nas. Sad smo više čitali i novine, stigao bi do nas i po neki letak s protestom protiv nečega ili nekoga, a učili smo se i od građanske publicistike. U to vrijeme je već daleko otišao raspad sistema diktature kralja Aleksandra, koji se zbog nezadovoljstva naroda izmicao iz ruku njegovih nasljednika. Tada smo dosta čitali Vilderovu Novu riječ koja je izlazila u Zagrebu kao glasilo liberalnog građanstva.

Bilo bi suviše kad bi se reklo da smo tada već, s naših 16-17 godina bili socijalisti. Mi smo bili prije svega protivnici postojećeg poretka s njegovim zaostalostima u ljudskim odnosima i nepravdama i nasiljima. Mi smo bili više politički i socijalni nezadovoljnici nego formirani pojedinci u političkom smislu: više smo znali šta ne želimo nego šta treba da se radi. Znali smo najbolje to da treba mnogo toga da naučimo i pojмимо prije nego što se nadjemo pred zadacima odraslih angažovanih ljudi.

III

Tek u toku zadnje dvije godine u školi, kada smo bili u 19-toj i 20-toj godini, mi smo djelovali odredjenije i zrelije: ne treba ni dokazivati koliko je dug period u razvoju ličnosti između 17 i 19 godina. I lično i u školi mi smo postali zreliji, sposobniji da bolje rasudjujemo o stvarima i da tražimo rješenja za sebe.

To je bio period kada smo u školi preuzimali vodeću ulogu već i zbog naše pripadnosti najstarijim razrednima. Nismo svi tada bili jednaki niti po interesovanju, niti po učenju ni po opredjeljenjima. Može se samo reći da je većina bila dostupna idejama društvene pravednosti, ali samo na način kako takve stvari primaju mladi ljudi. Većina kolega s nama u školi, pa i u drugim školama, bila je zainteresovana osrednje učenjem, dosta sportom i "zabavljanjem", malo čisto intelektualnim opredjeljenjima i traženjem odgovorâ na suštinska pitanja svoga vremena. Kasnije će ratno vrijeme i druge nedaće pritisluti ljude da vrše izbor koji nisu željeli ili predpostavljali i u tome su naše kolege iz škole u ogromnoj većini pokazali na visini zadatka.

U vrijeme o kome govorim samo je nas nekoliko iz dva gornja razreda u školi pokazivalo direktna opredjeljenja i aktivno radilo za njih. Pokušavali smo da u literaturi nadjemo odgovor, vršili propagandu u školi, u gradu i u selu, prema našim mogućnostima, učinili ponešto ako je to od nas traženo.

Sam naš razvoj je i dalje tekao uz vrlo malo učešće ma koje organizacije izvana: bilo što smo bili premladi da se neko iz partijske organizacije pozabavi nama ili iz drugih razloga.

Mi smo u školi nastojali da držimo u toku našu propagandu,

birali smo svoje ljude u školsku družinu za literaturu, u biblioteku, djačku zadrugu, ulazili u sukobe sa protivnicima ljevice u školi.

U tim godinama Radovan je počeo svoj uspon i u književnom području i kao društveni aktivista. Bio je postao koncentrisan, s rasporedjenim vremenom i solidan u poslovima s kojima se bavio. Pisao je uspješne sastave u prozi i stihovima, čitao nam ponekad, a znao je istupiti i na književnoj družini, pa i u sokolani. On je nastojao da odmah provjeri vrijednost

svojih tekstova. Ni je se boja negativnog suda.

Ki smo bili premladi i neiskusni, ali, ipak, nismo tada prezali od jakog izlaganja i pažnji protivnika i policije, za svoje ciljeve. Svaka naša afirmacija u širim krugovima od djačkih značila je i naše veće osposobljavanje za propagandni rad.

Radovan je u to ^{ovo} vrijeme dosta vremena provodio u našoj školskoj biblioteci, mnogo je pisao, učio, diskutovao, radio, Pa, ipak, u zadnjoj godini kod njega se primjećivalo ne samo više

sredjenosti, nego i nastojanja da se poslovi rade s manje izlaganja javnosti. Ja to nisam razumio i meni se činilo da revolucionar treba da bude još otvoreniji i ratoborniji. Naravno, nisam imao pravo, poslovi se mogu raditi i bez buke i nepotrebnih izlaganja opasnosti. Ja sam zbog svoje nepažnje prema opasnosti i doživio da sam izgubio pravo na polaganje mature u zadnjoj godini i da sam ostao jedini u školi da čekam slijedeći rok, dok su moje kolege već bile dobile posao i mogućnost za rad i za društvene akcije.

Mislim da je Radovan tada ili postao kandidat za člana KP ili je već bio primljen u nju. Ne treba se čuditi što se o takvim stvarima malo govorilo i s najbližim: prilike su bile opasne po revolucionare, progoni i uništenja ljudi od strane režimske samovolje surovi i u partiji se najprije trebalo učiti metodama konspirativnog rada. Bilo je još dvoje-troje naših kolega i kolegica u školi koji su bili u partiji ili pod direktnim uticajem nekog od njenih aktivista i koji su, takodjer, veći dio posla obavljali malo vidljivo i gotovo neprimjetno.

Zatim sam izgubio vezu s Radovanom. Početkom 1941. dobio je mjesto u selu Rištalinama kod Cazina i otišao na posao. Znam da je i tamo nastavio svoj književni rad i da je, kao i u par navrata prije toga, odlazio u Bihać do Oskara Daviča da s njime razgovara o svojim književnim počecima. Davičo je bio i partijski aktivista, ali mi nije poznato šta su u tome pravcu radili.

Kad je završen aprilski rat 1941, stupio sam opet u kontakt s Radovanom. Bio je sada mnogo otvoreniji u svojoj djelatnosti, čak nekako manje pažljiv i od mene. Radilo se o

krupnoj promjeni koja se odmah morala zapaziti. Ne znam za njen razlog, ali i danas mislim da se Radovan u tim mjesecima do hapšenja mnogo izlagao i aktivirao. Ovo je bilo opasno, jer je Radovan bio poznat i među kolegama iz drugih banjalučkih škola, od kojih su neki, pa i iz naše, pristali uz ustaški režim. I policija je mogla nešto o nama odranije da zna i ^{neki} stepen konspiracije i nije bio nepotreban. Bilo je među kolegama i kolegicama i simpatizera Ljotića, ustaša, a u jednom periodu jake borbe vodjene su između krležijanaca i njihovih protivnika na tadašnjoj ljevici bliskoj KP.

Tokom ljeta radili smo na okupljanju naših ljudi, propagandi ustanka, prikupljanju sredstava za Kozaru, objašnjavanju događaja na istočnom frontu. Izgleda da su ustaše imale načina da prate djelatnost većine nas, jer je 6. avgusta 1941 došlo do velikog hapšenja u Lijevče polju. Tom prilikom uhapšeno je više desetina naših ljudi koji su kasnije uništeni u ustaškim logorima ili zatvorima. Ne znam da li je bila u pitanju efikasnost neprijatelja ili i naša nepažnja. Srećom, ja sam slučajem izbjegao hapšenje, a i Radovan, koji je u to vrijeme bio u Banjaluci ili drugdje.

Poslije izvjesnog vremena skrivanja u selu, došao sam u kontakt s Radovanom, koji je organizovao moje prebacivanje u Banjaluku. Tamo sam se s njim našao i on mi je mnogo pomogao u toku jedne nedjelje dana skrivanja, dok nisam prešao u partizane u Tisovu. Vidio sam se s njim dan ili dva uoči toga prelaska u partizane. Bio je zabrinut. Rekao je da ima mnogo zadataka, da još ne može u partizane dok ih ne završi, ali da je primjetio u toku dana da ga na ulici prate. Rekao sam mu da idemo zajedno, jer nema smisla da rizikuje, kad je već u

skoro direktnom obliku praćen od agenata. Nije se složio i ja sam se s njim rastao zauvijek.

IV

Prošlo je otada punih 37 godina, i više. Mnogo detalja je zaboravljeno, a neke stvari su više ostale u sjećanju kao ocjene nego kao činjenice. Zato sam ovaj tekst i sastavio u ovom vidu. Ne bi bilo^V, vjerujem, pisati o nama kao o nekim posebnim bićima koja su od ranih godina pokazivala nadljudske osobine. Ustvari, mi smo bili seoski dječaci koji su se sudarili s jednim drugim svijetom, gdje se drugačije živjelo i postojalo, pa smo morali da mnoge stvari učimo od početka. Bili smo orijentisani na to da tu nauku osvojimo bolje nego naša nova sredina i da je koristimo na dobro svih, a posebno sredine iz koje smo pošli. Rano smo odvojeni od porodične sredine, pa je time život bio nešto surovi-ji za nas nego za naše kolege iz grada. Kad smo postali mladići, živjeli smo kao i drugi u gradu, nalazili drugove, zanimali se za sport, za knjigu, ali i za život oko nas. Poneko je, kao Radovan, otkrio u sebi i književne sposobnosti i u prvim koracima pokazao visoke rezultate. Ubrzo je prešao iz naših dječakih družina u časopis Razvitak, u druge sredine i ja i danas mislim da je Radovan Vulin bio rođen sa sposobnostima spisatelja koji bi zauzeo visoko mjesto u našoj književnosti poslije rata. Njegova solidnost, sposobnost za objektivno procjenjivanje svojih rezultata, bila je upravo garancija za ovakav razvoj, a ne samo njegov razvoj u društvenoj aktivnosti.

Ne može se ni očekivati da neko sa navršenih 20 godina da od sebe nešto postignuto i konačno, pa to nije mogao ni Radovan. Pa, ipak, čovjek ima osjećanje da je dao mnogo. Bio je ličnost koja je mnogo davala, a još više obećavala. Davao je solidne

stvari i kao mladi ljevičar i kao učitelj i kao spisatelj.
 I kad je došao trenutak najtežeg izbora, on je umio da izvrši
 strašni, ali jedini izbor. Mi smo za njegov kraj čuli u jesen 1941
 u partizanima, i mnogi između onih koji su ga zaali primili
~~sav~~ vijest ne samo kao lični gubitak i trage-
 diju nego i ~~da~~ osjećanjem da je i naša zemlja s njim mnogo is-
 gubila. I kadovan i mnogi drugi nisu dočekali pobjedu revoluci-
 je za koju su toliko učinili i što su, ljudski uzeto, zaslužili
 kao i mi ostali, pred kojima je ^{tada} ~~ostao~~ ⁱⁿ mnogi strašni trenutak.

Drago Vidović
14. 11. 1979.

Drago Vidović

~~321-475~~

DRAGO VIDOVIĆ

Pariske komune 16/VIII

NOVI BEOGRAD

telefoni: stan 699-972

kan. 321-433

Chodeno 20 3 maj

209-010-034

Moja sjećanja na Radovana Vulina

Moje sjećanje izgleda da sam s Radovanom proveo četiri godine u Prosvjetinom dječkom domu u Bos. Gradišci u vrijeme dok smo bili djaci tadašnje niže gimnazije, 1932-36, bez događaja koji bi ostali u trajnijem sjećanju.

To je lako razumjeti, jer smo svi mi, koji smo u školu došli iz malih mjesta u okolini Gradiške, imali mnogo veće probleme s prilagodjavanjem na novu sredinu, nego djaci iz samog gradića. Osim toga, to je u životu čovjeka najbližnji period u kome se on nalazi u toku razvoja od djeteta do omladinca.

Mi smo u Gradišku stizali sa strahom od novoga, od škole, od života van kuće i porodice. Bilo je teško za 12-godišnjake započeti i izdržati takav život.

I u školu i u dječkom domu, taj život je donosio mnogo novosti koje su bile korisne, ali nisu uvijek bile dobrodošle.

U selima, odakle smo došli, živjelo se bez onih pogodnosti modernog života koje današnji čovjek prima kao normalni sadržaj svijeta oko nas. Mi tada naprosto nismo znali za korišćenje električne struje za osvjetljavanje, nismo znali šta je to vodovodna instalacija u kući i još neke stvari, kao kupatila s toplom vodom i drugo. U dječkom domu to je postalo nešto što se normalno koristiti, ali je samo upoznavanje s tim stvarima bila mala ili sitna trauma gotovo za svakog od nas.

Još veću poteškoću predstavljalo je prilagođavanje na režim dana u samom domu. Sve je bilo podvrgnuto disciplini koja je počinjala oko 6 sati ujutro sa zvonom i završavala s njim ili bez njega oko 10 sati navečer. Po satu, koji je za mnoge od nas bio nešto novo za orijentaciju u vremenu, ustajalo se spremalo krevete vojničkog tipa sa slamaricama, doručkovalo, išlo u školu, dolazilo iz škole, ručalo, malo odmaralo, učilo, večeralo, učilo, nedjeljno jednomput kupalo i, najzad, išlo na spavanje. Oprema i ishrana bili su vrlo skromni i život obezbijedjen samo s onim osnovnim.

U školi je bilo mnogo dodatnih stvari koje je trebalo preživjeti i privići se na njih. Obuka u školi bila je solidna, ta niša gimnazija s rangom današnja četiri viša razreda osmogodišnje škole, imala je u jednom periodu i do tri profesora s doktorskim naslovom, a svi su bili dobro školovani i većinom iskusni predavači. U toj skromnoj tamnoj zgradi učili smo osnove nekoliko nauka, jezika, higijenu, pjevanje, religiju i druge stvari. Sve je to bilo teško i samo po sebi, jer se učilo dosta gradivo, a profesori i inspektori bili uporni u kontroli uspjeha svakog djaka. Za nas je dalja teškoća bila u tome što se radilo o stvarima nekog vrlo udaljenog područja koje su se teško spajale i s našim dotadašnjim školovanjem i sa životom u svijetu iz koga smo stigli.

Najzad, treći naš izvor znanja bila je sama varošica u koju su nas puštali približno jednomput nedjeljno, s njenim radnjama, trgovinama, okolinom punom nasipa i velikih voda ujesen. Za većinu nas to je do danas ostao najveći grad s kojim smo se sreli u životu, sa dosta čvrstih kuća, nekim i na sprat, sa prodavateljima na pijaci, sa seoskim kolima i konjima, kojima se gradić punio svakog pazarnog dana, četvrtka.

Još je veća gužva nastajala za nas djake nedjeljom, kad se obavezno išlo u crkvu, ali je to bila i prilika da vidimo posjetioce crkve iz grada i okoline, kao i svu onu masu nezredjenog svijeta koja u nedjeljne dane ima običaj da kola po gradiću. Glavna godišnja prilika da se upozna još širi svijet bila je u vrijeme trodnevnog vajara u septembru. Neobični ljudi i životinje, čudne vještine, karuseli, mnogo seoskih kola s udavačama i muncima, spremnim za tuču da bi nešto sebi pokazali, mnogo kora lubenica i polukorišćenog šljivovog ploda svuda po travi.

Tako smo ne svuda morali učiti. U domu su nas učili vaspitači i stariji djaci ne baš s mnogo oklijevanja i uz primjenu fizičkog podsticanja. Učili smo se nekom redu koji je bio surov, ali ne nepravedan. U školi smo uz dosta stroge metode učili znanje koje nam se nudilo i tu je prinuda bila jedno od sredstava. U gradu smo se naučili da oni koji ne paze na svoje ponašanje i ulaze u sukobe mogu slabo da prodju. Uostalom, u cijelom društvu prinuda je bila vidna na svakom koraku, često u svome fizičkom obliku. To je bilo slučaj posebno sa seljacima koje su nerijetko varali, a nekad im se samo izrugivali. Šandar je bio stub društvenog reda i ništa se nije smjelo govoriti protiv kralja i političara, pa i protiv svakog drugog ko je jači od tebe.

Mi iz sela podnosili smo ovaj red stvari nekako ozbiljnije i temeljitije. Nas su i bili poslali da učimo da ne bismo živjeli kao naši u selima i za nas je to bio jedini put da se izbavimo najgorih strana seoskog života, njegove bijede, neznanja, bespravilja i tuge. Iako smo bili djeca, vidjeli smo da se u selu teško živi, tim više što je vrijeme o kome govorim padalo u period velike ekonomske krize, koja je razorila i one manje ostatke prosperiteta na selu.

U to vrijeme velike skupoće i oskudice, nezaposlenosti i nepismenosti slabo su u zemlji živjeli svi osim političkih i ekonomskih vrhova u kojima se najviše natezalo oko podjele pogodnih mjesta i liferacija, položaja s dobrom platom. U zemlji je vladalo i društveno strvilo zbog vojne diktature kralja Aleksandra, koji je ubijen 1934.

Do nas je sve ovo dopiralo kroz svakodnevne poteškoće oko nabavki stvari za školu, odjeće i obuće i kakvog-takvog preživljavanja do nekog alijedećeg termina. Iako se radilo o nekoliko desetaka dinara, njih nisu naprosto imali naši roditelji i mnogi od nas išli su u školu bez osnovne opreme, ponekad i bez olovke. Ipak, pošto smo bili djeca, mi nismo mogli ehvatiti stvari kao stariji, pa smo bili sretni svakog trenutka kad nas nisu prisiljavali da radimo nešto što ne volimo, dozvoljavali nam da idemo u šetnje pored Save, njenog dugogog keja, da hodamo po gradu, igralo se lopte na poljani Urije na južnom ulazu u grad. Nismo primjećivali nikakve organizovane borbe protiv postojećeg stanja, jer se o tome u novinama malo pisalo, novine smo i inače malo čitali, a osim toga o takvim stvarima se nije smjelo bez rizika ni govoriti, a kamoli saučestvovati s pogodjenim ljudima. Nas je u nekom pravcu dovodjenja u pitanje ustaljenog poretka, na radjanje sumnji u njegovu smislenost i pravednost, navodilo ono što smo učili u školi, sukobi između saznanja o dubokoj provaliji između svijeta iz koga smo došli i onoga s kome su nam kazivale knjige, pa i sam gradić. Znanje je u našem slučaju bilo naše početno upoznavanje sa svijetom problema i promjena.

Ipak, do nekih dubljih doživljavanja tragičnosti svijeta u kome smo živjeli nije moglo ni da dodje, sve je doživljavano najviše individualno. Tek krajem obuke u Bos. Gradišci zalutao je u našu sredinu u djački dom tekst Vase Pelagića protiv religije, koji se zvao Umovanje zdravog razuma.

Mi smo tada bili djaci u zadnjem, četvrtom, razredu i nama se svidjao način razmišljanja Pelagića. U to vrijeme čovjek je postajao revolucionar tako što je prvo "raskrštavao" s religijom i nije posebno čudno što smo i mi tako počeli. Mi, to ovdje znači neki od nas, jer je Pelagić tada bio zabranjen. Završili smo vrijeme školovanja u Gradišci 1936 i do toga vremena bili smo naučili da jedni žive suviše dobro, da je drugih koji žive slabo mnogo više, da taj poredak nije sasvim sigurno zagarantovan ni s neba i da se u selu živi u posebno surovim uslovima. To je bio početak naših univerziteta i našeg rasipanja u svijet koje će se završiti za mnoge već za koju godinu po bojištima Jugoslavije.

II

Kad smo se našli nas nekoliko gradiških djaka u Banjaluci u jesen 1936. više mojih vršnjaka sreo sam u učiteljskoj školi. Bio je među njima i Radovan. Škola je bila smještena u novoj zgradi; i ona i internat za djake bili su moderniji i daleko pogodniji nego naš dom i škola u Gradišci. Profesori su bili dobro formirani i, osim nekoliko izuzetaka, dobri i kao ljudi.

Banjaluka je za to vrijeme predstavljala grad od blizu 40 hiljada ljudi, nešto rijetko u to doba. Njen središnji dio bio je moderno urbanistički riješen, s asfaltiranim ulicama i alejama kestenova, novim i starijim zgradama, dobro komponovanim i s posebno uredjenim novim centrom sa zgradama banovine, pozorištem i čak parkom. Govorilo se da je za to bio zaslužan već tada bivši ban Vrbaske banovine, general Svetislav Nikosavljević. Bio je jedan od rijetkih monarhista koji je savjetovao kralja Aleksandra da rastjera lopove skupljane oko prijestola i zbog toga je prognan u penziju.

Banjalučka je imala više srednjih škola, a i dosta studenata vani, pa je bilo i više ulova za druženje i uzajamni uticaj među mladim ljudima. Osim pozorišta, u njoj je djelovalo više biblioteka, bilo je više ulova i za sport.

U samoj školi obuka je sadržavala i naučne predmete i vještine, što je davalo više prilike za učenje i zadovoljavanje pojedinih interesovanja. Upravo je Radovan bio pokretač polazjenja tečaja iz stenografije u kome je bio toliko uspješan da se stenografijom redovno služio. Na sličan način počelo je učešće nas nekoliko u modelarskom tečaju banjalučkog aerokluba, koji se trebao produžiti i u tečaj bezmotornog jedrenja-jedriličarstva. Radovan je ovdje bio opet jedan od interesenata, dok su se drugi više isticali čitanjem i učenjem stranih jezika.

Upravo je čitanje bilo obilježje ozbiljnijih među nama. Iako je Radovan s nekoliko nas ostalih spadao među najbolje učenike u školi, čitanje nije imalo školski cilj. Mi smo bili žedni saznanja o gotovo svemu, pa smo čitali djela iz književnosti, nauke, umjetnosti i niza drugih područja. Upoznali smo tako najvećim dijelom kroz čitanje našu književnost, kao i mnogo prevodne. Na nas je najviše uticala u to vrijeme tzv. socijalna literatura, koja se bavila problemima društvenih odnosa i revolucije. Poznawali smo dosta rusku književnost, čak i dio najbolje sovjetske literature, koja je nastala u prvoj deceniji iza Oktobra. Upoznali smo naprednu njemačku literaturu iz perioda poslije prvog svjetskog rata, mnogo antiratne literature, te naprosto literature drugih zemalja: Italije, Poljske, Francuske i dr.

Naše druženje s literaturom pomoglo nam je da shvatimo bolje one strane života koji se kroz lično iskustvo sporije spoznavaju.

Njemačka napredna literatura prije hitlerovskog dolaska na vlast pomogla nam je i u struci, jer je tada bio u jednom zagrebačkom progresivnom izdanju obavljen niz pedagoških djela pisaca s njemačke ljevice.

Razumije se, ovdje se radi o prevedenoj literaturi iako su neki od nas bili u stanju da koriste literaturu i na kome stranom jeziku. Ukratko, čitalo se mnogo, diskutovalo, izabiralo uzore, prepiralo. Neki su počeli i sami da sastavljaju stihove, nada se kasnije pokazalo da je jedino Radovan imao i snila se takve stvari.

Tako smo u prve dvije-tri godine u Banjaluci uspjeli da se osredimo i da dosta toga naučimo o svijetu nepozredno oko nas. Sad smo više čitali novine, stigao bi do nas i po neki letak s protestom protiv nečega ili nekoga, a učili smo se i od građanske publicistike. U to vrijeme je bio već daleko otišao raspad sistema diktature kralja Aleksandra, koji se zbog nezadovoljstva naroda izricao iz ruku njegovih nasljednika. Tada smo dosta čitali i Vilderovu Novu riječ koja je izlazila u Zagrebu kao glasilo liberalnog građanstva.

Bilo bi suviše kad bi se reklo da smo tada već, s naših 16-17 godina bili socijalisti. Mi smo bili prije svega protivnici postojećeg poretka s njegovim nezadovoljstima u ljudskim odnosima i nepravdama i nasiljima. Mi smo bili više politički i socijalni nezadovoljnici nego formirani pojedinci u političkom smislu: više smo znali šta ne želimo nego šta treba da se radi. Znali smo najbolje to da treba mnogo toga da naučimo i pojmi" mo prije nego što se nadamo pred zadacima odraslih angažovanih ljudi.

III

Tak u toku zadnje dvije godine u školi, kada smo bili u 19-toj i 20-toj godini, mi smo djelovali odredjenije i zrelije: ne treba ni dokuzivati koliko je dug period u razvoju ličnosti između 17 i 19 godina. I lično i u školi mi smo postali zreliji, sposobniji da bolje razsudjujemo o stvarima i da tražimo rešenja za sebe.

To je bio period kada smo u školi preuzimali vodeću ulogu već i zbog naše pripadnosti najstarijim razredima. Nismo svi tada bili jednaki niti po interesovanju, niti po učenju ni po opredjeljenjima. Može se samo reći da je većina bila dostupna idejama društvene pravednosti, ali smo na način kako takve stvari primaju mladi ljudi. Većina kolega s nama u školi, pa i u drugim školama, bila je zainteresovana ozrednje učenjem, dosta sportom i "zabavljanjem", malo čisto intelektualnim opredjeljenjima i traženjem odgovora na suštinska pitanja svoga vremena. Kasnije će ratno vrijeme i druge nedaće pritisnuti ljude da vrše izbor koji nisu željeli ili predpostavljali i u tome su se naše kolege iz škole u ogromnoj većini pokazale na visini zadatka.

U vrijeme o kome govorim samo je nas nekoliko iz dva gornja razreda u školi pokazivalo direktna opredjeljenja i aktivno radilo za njih. Pokušavali smo da u literaturi nađemo odgovor, vršili propagandu u školi, u gradu i u selu, prema našim mogućnostima, učinili ponešto ako je to od nas traženo. Sam naš razvoj je i dalje tekao uz vrlo malo učešće na koje organizacije izvana: bilo što smo bili presladi da se neko iz partijske organizacija pozabavi nama ili iz drugih razloga.

Mi smo u školi nastojali da držimo u toku našu propagandu,

birali smo svoje ljude u školsku družinu za literaturu, u biblioteku, djačku zadrugu, ulazili u sukobe sa protivnicima lijevice u školi.

U tim godinama Radovan je počeo svoj uspon i u književnom području i kao društveni aktivista. Bio je postao koncentrisan, s rasporedjivim vremenom i solidan u poslovima s kojima se bavio. Pisao je uspješne sastave u prozi i stihovima, čitao nam ponekad, a znao je istupiti i na književnoj družini, pa i u sokolani. On je nastojao da odmah provjeri vrijednost svojih tekstova i nije se bojao negativnog suda.

Mi smo bili premladi i neiskusni, ali, ipak, nismo tada prezali od jakog izlaganja i pažnji protivnika i policije, za svoje ciljeve. Svaka naša afirmacija u širim krugovima od djačkih značila je i našo veće osposobljavanje za propagandni rad.

Radovan je u to doba dosta vremena proveo u našoj školskoj biblioteci, mnogo je pisao, učio, diskutovao, radio. Pa, ipak, u sadašnjoj godini kod njega se primjećivalo ne samo više središnjosti, nego i nastojanja da se poslovi rade s manje izlaganja javnosti. Ja to nisam razumio i meni se činilo da revolucionar treba da bude još otvoreniji i rataborniji. Naravno, nisam imao pravo, poslovi se mogu raditi i bez buke i nepotrebnih izlaganja opamnosti. Ja sam zbog svoje nepažnje preina opasnosti i doživio da sam izgubio pravo na polaganje mature u sadašnjoj godini i da sam ostao jedini u školi da čekam slijedeći rok, dok su moje kolege već bile dobile posao i mogućnost za rad i za društvene akcije.

Mislila da je Radovan tada ili posto kandidat za člana KP ili je već bio primljen u nju. Ne treba se čuditi što se o takvim stvarima malo govorilo i o najbližim prilika su bile opasne po revolucionare, progani i uništenja ljudi od strane režimske cenzure i u Partiji se najprije trebalo učiti o tadašnja konspirativnog rada. Bilo je još dvoje-troje naših kolega i kolegica u školi koji su bili u Partiji ili pod direktnim uticajem nekog od njenih aktivista i koji su, također, već dio posla obavljali malo vidljivo i gotovo neprimjetno.

Kratim sam izgubio vezu s Radovanom. Početkom 1941 dobio je mjesto u selu Pištalinama kod Čazina i otišao na posao. Znam da je i tamo nastavio svoj književni rad i da je, kao i u par navrata prije toga, odlazio u Bihać do Oskara Davidića da s njime razgovara o svojim književnim početcima. Davidić je bio i partijski aktivista ali mi nije poznato šta su u tome pravcu radili.

Kad je završen aprilski rat 1941, stupio sam opet u kontakt s Radovanom. Bio je sada mnogo otvoreniji u svojoj djelatnosti, čak nekako manje pažljiv i od mene. Radilo se o krupnoj promjeni koja se odmah morala zapaziti. Ne znam sa njen razlog, ali i danas mislim da se Radovan u tim mjesecima pr do hapšenja mnogo zalagao i aktivirao. Ovo je bilo opasno, jer je Radovan bio poznat i među kolegama iz drugih banjalučkih škola, od kojih su neki, pa i iz naše, pristali uz ustaški režim. I policija je zogla nešto o nama odrađuje da zna i neki stepen konspiracije nije bio nepotreban. Bilo je među kolegama i kolegicama i simpatizera ljotića, ustaša, a u jednom periodu jake borbe vođene su i između krležijanaca i njihovih protivnika na tadašnjoj ljevici bliskoj KP.

Tekom ljeta radili smo na okupljanju naših ljudi, propagandi ustanka, prikupljanju sredstava za Kozaru, objašnjavanju događaja na istočnom frontu. Izgleda da su ustaše imale načina da prate djelatnost većine nas, jer je avgusta 1941 došlo do velikog hapšenja u Lijevče polju. Tom prilikom uhapšeno je više desetina naših ljudi koji su kasnije uništeni u ustaškim logorima ili zatvorima. Ne znam da li je bila u pitanju efikasnost neprijatelja ili i naša napašnja. Srećom, ja sam slučajem izbjegao hapšenje, a i Radovan, koji je u to vrijeme bio u Banjaluci ili drugdje.

Poslije izvjesnog vremena skrivanja u selu, došao sam u kontakt s Radovanom, koji je organizovao moje prebacivanje u Banjaluku. Tamo sam se s njim našao i on mi je mnogo pomogao u toku jedne nedjelje dana skrivanja, dok nisam prešao u partizane u Tisovu. Vidio sam se s njim dan ili dva uoči toga prelaska u partizane. Bio je zabrinut. Rekao je da ima mnogo zadataka, da još ne može u partizane dok ih ne završi, ali da je prisjetio u toku dana da ga na ulici prate. Rekao sam mu da idemo zajedno, jer nema smisla da rizikuje, kad je već u skoro direktno obliku praćen od agenata. Nije se složio i ja sam se s njim rastao zauvijek.

IV

Prošlo je otad punih 37 godina, i više. Mnogo detalja je zaboravljeno, a neke stvari su više ostale u sjećanju kao osjećaje nego kao činjenice. Zato sam ovaj tekst i sastavio u ovom vidu. Ne bi bilo dobro, vjerujem, pisati o nama kao o nekim posebnim bićima koja su od ranijih godina pokazivala nadljudske osobine.

Stvari, mi smo bili sretni dječaci koji su se sudarili s jednim drugim svijetom, gdje se drugačije živjelo i postojalo, pa smo morali da mnoge stvari učinimo od početka. Bili smo orijentisani na to da tu nauku osvojimo bolje nego naše nova sredina i da je koristimo na dobro svih, a posebno sredine iz koje smo pošli. Rano smo odvojeni od porodične sredine, pa je time život bio nešto euroviji zna nas nego za naše kolege iz grada. Kada smo postali mladići, živjeli smo kao i drugi u gradu, nabavili drugove, bavili se sa sport, sa knjigu, ali i sa život oko nas. Poneko je, kao Radovan, otkrio u sebi i knjižovne sposobnosti i u prvim kursovima pokazao visoke rezultate. Ubrzo je prešao iz naših djačkih družina u časopis Razvitak, u druge sredine i ja i danas mislim da je Radovan Vulin bio rođen sa sposobnostima pisatelja koji bi naučio visoko sjesto u našoj književnosti poslije rata. Njegova solidnost, sposobnost za objektivno procjenjivanje svojih rezultata, bila je upravo garancija za ovakav razvoj, a ne samo njegov razvoj u društvenoj aktivnosti.

Ne može se ni očekivati da neko sa navršenih 20 godina da od sebe nešto postignuto i konačno, pa to nije mogao ni Radovan. Pa, ipak, čovjek ima osjećanje da je dao mnogo. Bio je ličnost koja je mnogo davala, a još više obećavala. Davao je solidne stvari i kao mladi liječnik i kao učitelj i kao pisatelj. I kad je došao trenutak najtežeg izbora, on je našo da izvrši strašni, ali jedini izbor. Mi smo sa njegov kraj čuli ujesen 1941. u partizanima, i mnogi između onih koji su ga znali prišli su vijest ne samo kao lični gubitak i tragediju nego i uz osjećanje da je i naša zemlja s njim mnogo izgubila. I Radovan

i mnogi drugi nisu dočekali pobjedu Revolucije za koju su toli-
ko učinili i što su, ljudski uzeto, zaslužili kao i mi ostali,
pred kojima je tada ostao još mnogo strašni trenutak.

Beograd,

mart 1979.

Drago Vidović

Gravitir s originalom

1. *Theman Benica*
2. *Yungie Mirhica*

Direktor
[Signature]